

TADEUSZ BRAJERSKI

ZAIMEK WSZYSTEK I JEGO OBOCZNOŚCI W W. XIV—XVI *

Na polskim obszarze językowym spotykamy dziś kilka słowotwórczych odmianek zaimka *wszystek*. Na podstawie *Wyboru polskich tekstów gwarowych* K. Nitscha i materiałów Pracowni Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie¹ można stwierdzić, że odmianki te i ich rozkład w terenie są następujące.

1. Na całym obszarze występuje forma *wszystek*. Tłumaczy się to wpływem języka ogólnego (i literackiego) na gwary. 2. Materiały Słownika Gwar Polskich, pochodzące w znacznej ilości z zapisów dokonanych w końcu XIX i na początku XX wieku, wykazują, że na całym terytorium językowym polskim możliwa była do niedawna także odmianka *wszytek*². Dziś, jak się zdaje, *wszytek* trzyma się mocniej już tylko w południowej Polsce (Góry) i w północnej kaszubszczyźnie. 3. W całej Małopolsce można spotkać odmiankę *wszyciek* (*s'ićko*, *syćko*, *fsyćko*) z tym, że w jej części południowej (Góry) obok *wszyciek* występuje też *wszytek* (*s'itko*, *sytko*, *fsytko*)³, a w środkowej i północnej notuje się oboczność *wszyciek* i *wszystek* (*systko*, *fsystko*). 4. Formę *wszyśko* spotykamy w gwarach na południowy zachód od Chrzanowa (pas dzielący Góry od Krakowskiego). 5. W części powiatu cieszyńskiego (Istebne) używa się czeskiej formy *wszecek* (*fšeckyo*), 6. w reszcie zaś tego powiatu (Puńców), we wsiach polskich leżących na terenie Czechosłowacji (Dobracice, Błędowice Dolne), w powiecie raciborskim (Krzyżanowice), głubczyckim (Sulków), prud-

* Artykuł ten napisałem w r. 1956 (zob. streszczenie w *Sprawozdaniach z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych... Towarzystwa Naukowego Katol. Uniwersytetu Lubelskiego* Nr 7, Lublin 1958, s. 177—180), tutaj podaję go po nieznacznej przeróbce. — Już po oddaniu mojej rozprawki do druku ukazał się artykuł Z. Leszczyńskiego *Wszyscy (i wszystko) w gwarach polskich*, „Język Polski”, VLLIX (1964) 95—106. Dzisiejsza geografia zaimka *wszystek* i jego odpowiedników jest tam omówiona o wiele dokładniej niż u mnie. Dzięki uprzejmości autora artykułu i dr I. Winkler-Leszczynskiej miałem do dyspozycji niemal cały materiał zużytkowany w tym artykule, świadomie jednak zrezygnowałem z pełnego jego wykorzystania, bo uważałem, że do celu, jaki sobie w pracy wytyczyłem, wystarczy ogólny, uproszczony zarys geografii zaimka *wszystek*. PP. Leszczyńskim serdecznie dziękuję za pomoc w uzyskaniu tego materiału. — Z powodu braku odpowiedniej czcionki staropolskie o przekreślone z góry na dół oddajemy tutaj literą *o*.

¹ Kierownictwu Pracowni dziękuję za udostępnienie materiału.

² Zob. też A. Obrębska, *Tajemnicze s we wszystkim*, „Język Polski” XVII (1932) 119.

³ Górale z Zakopanego i okolic informowali mnie w r. 1963, że formy *s'itka* 'wszyscy' i *s'itko* 'wszystko' można usłyszeć tylko u ludzi najstarszych i że te formy są wyśmiewane. Za „lepsze” uważa się tam teraz formy *s'ićka* i *s'ićko*.

nickim (wieś Kujawy) oraz w Gliwickiem (Szobiszowice) — formy *wszycek* (*fšicko*, *fšycko* i nom. pl. *fšyicy*).

Budowa słowotwórcza form *wszystek*, *wszytek* i *wszyciek* nie jest całkiem jasna. Rozwadowski pisze na ten temat: „Postać *wszystek* *wszystko* (już w XV w.) powstała przez skrzyżowanie obocznych postaci *wszytek* *wszytko* (trzymających się długo, dyjał. jeszcze dziś), *wszyciek* *wszycko* (podobnie), *wszycek* *wszycko* itp., polegających na rozszerzeniu pnia *w(e)sz-*; z N. pl. *wszyscy* $\leq$ *wszytscy* oraz *wszyccy* dostało się *s* a zarazem *y* do innych form”.⁴ Grupa *sc* we *wszyscy* powstała więc według niego z dysymilacji grup *tc* i *cc*, a z *wszyscy s* przeszło do innych przypadków fleksyjnych zaimka *wszystek*. A. Obrębska⁵ widziała we *wszystek* sufiks *-ist-*, we *wszytek* zaś i *wszyciek* sufiks *-it-*, te same co i w przymiotnikach typu *wodnisty* // *wodnity* (*všš-ist-žk-ž, *všš-it-žk-ž, *všš-it-žk-ž). M. Vasmer⁶ skłonny jest staropolskie zapisy zaimka *wszyciek* *wszycko* czytać *wszycek* *wszycko* (*c* pod wpływem czeskim) i z tych form wyprowadza *wszystek* *wszystko*: *wszycko* to dla niego to samo co *wszytsko* (*c to ts!*), a z formy *wszytsko przez zmianę *ts* w *st* (metateza) miało według niego powstać *wszystko*. Podobnie tłumaczył dawniej powstanie formy *wszystko* Vaillant⁷, na którego Vasmer się powołuje w swoim artykule.

Pochodzenie innych odmianek wyjaśnić stosunkowo łatwo: *wszyško* można uważać za wynik dysymilacji w grupie *čk* (*wszycko* $\cong$ *wszyško*) lub — co mniej prawdopodobne — za kontynuację dawniejszego *wszyščko* (wynikłego może z kontaminacji *wszystko* i *wszycko*), odmiankę zaś *wszycko* za wynik kontaminacji czeskiej formy *všecko* z polską formą *wszytko*. Pochodzenie czeskiego *všecko* nie zostało, jak mi się zdaje, dotychczas wyjaśnione w sposób zadowalający⁸.

W swoim artykule staram się pokazać, jakie postacie zaimka *wszystek* występowały w najstarszych naszych zabytkach językowych i jak się one rozkładały w terenie. Chodzi mi o sprawdzenie, która z hipotez tłumaczących powstanie różnych postaci tego zaimka jest najbardziej prawdopodobna. Zakładam: 1. jeśli w języku staropolskim występowała forma *wszy-*

⁴ *Encyklopedia polska* 1915, t. III, cz. I, s. 413. Przed Rozwadowskim pogląd ten wyraził J. Baudouin de Courtenay w pracy *Einige Fälle der Wirkung der Analogie in der polnischen Declination*, Beiträge zur Vergleichenden Sprachforschung VI (1870), s. 24, twierdzenie to jednak odwołał, zob. *O drevnie polskom jazykie do XIV-go stoletija*, Lejpcig 1870, s. 32, przypis 6, oraz *Szkice językoznawcze*, Warszawa 1904, s. 185, przypis 3. Myśl tę podjął P. Zwołiński w pracy *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*, Odrodzenie w Polsce III 1, Warszawa 1960, s. 84—89.

⁵ Op. cit. Obrębska rozwinęła pogląd J. Łosia (*Gramatyka polska część II Słowotwórstwo*, Lwów — Warszawa — Kraków 1925, s. 78) oraz A. Brücknera (*Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 636). Skomplikowany jest wywód J. Otrębskiego (*Przyczynki słowiańsko-liteuskie*, Wilno 1930, s. 17—25); autor ten przeciwstawia się ostro hipotezie Obrębskiej (*Przyczynki...*, seria II, Wilno 1935, s. 21—23). Hipotezę Obrębskiej poparł S. Rospond (*Studia nad językiem polskim XVI w.*, zob. niżej przypis 10). — Wspomnieć tu jeszcze należy o pracy L. Malinowskiego *O pochodzeniu wyrazów* 1. *šće*, *sće*, 2. *ušće*, *ujšće*, 3. *vyjšće*, *odejšće* itd. Rozprawy i sprawozd. z posiedzeń Wydz. Filolog. AU, t. IX, 1882, s. 382—383 (*s* we *wszystek* pod wpływem wyrazów typu *namiasiek*, *chłystek*).

⁶ *Polnisch* *wszystko* und *Verwandtes* in den westslavischen Sprachen, „Zeitschrift f. slavische Philologie”, XIX (1944), z. 1, s. 47—53.

⁷ *Polonais* *wszystek* 'tout', „Revue des Etudes Slaves”, t. XI (1931) 64—65.

⁸ Wywód M. Vasmera na temat czeskiego *všecko* zawarty w cytowanym artykule jest bardzo skomplikowany. Punkt wyjścia dla tej formy widzi autor w hipotetycznych złożeniach *všš-č-čto *všš-č-čto (*všš-č-čso).

scy jednocześnie z formami *wszytek wszytkiego* itd. (bez *s*), to prawdopodobne jest twierdzenie Rozwadowskiego o przejściu *s* z *wszyscy* do *wszytek wszytkiego* itd., 2. jeśli zaś tej oboczności *wszyscy* i *wszytek* w staropolszczyźnie brak, a formacje *wszystek wszystkiego* itd. (z *s*) występowały na wschodzie Polski tak jak przymiotniki z sufiksem *-ist*⁹, wtedy hipoteza Obrędzkiej stanie się twierdzeniem, którego nie będzie już potrzeba dyskutować.

Dodam tu jeszcze, że sprawą zaimka *wszystek* jako staropolskiego dialektyzmu zajmował się S. Rospond: postawił „hipotezę północno-polskiej, ściślej wielkopolskiej, w każdym razie nie małopolskiej pierwotnie formy z *s*”¹⁰. Zaimek ten był też przedmiotem rozprawy magisterskiej Zofii Haupt-Daroszyn pt. *Formy zaimka wszystek w staropolszczyźnie*. Praca ta została napisana między r. 1926 i 1930 w Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie.¹¹ Nie dotarłem do niej.

MAZOWSZE

Brak jest niestety materiału mazowieckiego z końca w. XIV. Zjawia się on w w. XV i wygląda następująco.

W *Księdze ziemskiej płońskiej 1400—1417*¹² użyto dwukrotnie interesującego nas zaimka pod datą 1415: *za wsithkō szkodō* 2360 i *wsithky* (pieniądze) 2460.

W *Księdze ziemskiej zakroczymskiej pierwszej 1423—1427*¹³ obok *wszytek* (8 razy) zanotowano też *wszystek* (2 r.): *zitho wisitko* 17 (r. 1423), *wschithco* 2231 bis, *wszithko prawo* 2314 bis, *wszitek posak* 2496, *zawszithki* 2630, *szawszithki* 2630 (r. 1426); — *wszist[ko zit]ho* 17 (r. 1423), *yowsziszthky prziszatki* 253 (r. 1424).

W rotach przysięg w areckich¹⁴ z r. 1426 znajdujemy 3 zapisy z *wszystek* (*wsziszthky liszti* 43 i *wszisthky liszti* 43 bis), a pod rokiem 1468 *wschythko* 92.

Pisarze sądowi warszawscy¹⁵ do końca XV wieku używają przeważnie *wszytek* i *wszyciek*: pisarz 13 (lata 1427—1442, Johannes de Zagorzyce Zagorski) pisze 2 r. *wszithco* w zapisce 2851; pisarz 16 (lata 1434—1450) — *wsytek* (lup) 570, *wsithco* 589, *owszythco* 624a, *owszithky krzywdy* i *owszithky krzywdy* 698 oraz *owszyczko* 624a; pisarz 30 (lata 1461—

⁹ Zob. artykuł Ireny Winkler-Leszczynskiej pt. *Przyrostki przymiotnikowe -ity // -isty, -aty // -asty w języku polskim na tle ogólnostowiańskim*, „Język Polski”, XLIII (1963) 65—75, i jej książkę *Sufiksy przymiotnikowe -ity, -isty, -aty, -asty w języku polskim na tle ogólnostowiańskim*, Wrocław 1964 (Komitet Językozn. PAN, Prace językoznawcze 40).

¹⁰ *Studia nad językiem polskim XVI wieku* (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak)... Wrocław 1949, s. 211. Rospond nie zmienił zdania w pracy *Problem genezy polskiego języka literackiego*, Studia Staropolskie III, Wrocław 1956.

¹¹ Zob. „Język Polski”, XVI (1931) 61.

¹² M. Handelsman, Warszawa 1920.

¹³ A. Rybarski, Warszawa 1920. W *Księdze ziemskiej zakroczymskiej drugiej 1434—1437* (K. Tymieniecki, Warszawa 1920) brak materiału.

¹⁴ Fr. Piekosiński, *Nieznane średniowieczne rotę przysięg w areckie z lat 1419—1480*, Archiwum Komisji Prawn., t. VIII, cz. I, Kraków 1907.

¹⁵ W. Kuraszkie wicz i A. Wolff, *Zapiski i rotę polskie XV—XVI wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej* (Prace Komisji Językowej PAU Nr 36), Kraków 1950.

1466, Stanislaus Pirog de Kobylino) *howschythco* 1155; pisarz 31 (lata 1462—1494) *Thy wsithythyk rzeczy* 1219; pisarz 36 (1466—1471, Petrus de Sosnowo) *wszythky* 1291; pisarz 44 (1468—1477) *wszythky thy rzeczy* 1373, *thich wszythkych rzeczy* 1374, *wschithky* (słowa) 3007, *wschithkyego budowanya* 3038 oraz *drzewo wszthko* 1405; pisarz 56 (1482—1490) *se wszithkych dlugow* 1622; pisarz 58 (1489—1496) *wszystka Czascz i wszyczka polowycza* 1743; pisarz 65 (1498—1504) *o wszdky krzywdy* 1853; pisarz 66 (1498—1500) *spodrzebamy wszthykymy* 1883. Tylko pisarz 22 (lata 1450—1453) ma *oczczysną wszisthka* 914 i pisarz 45 (1476—1480, Andreas de Jassyenyecz) *wewsysthka czacz woythkowska* 1462.

Niewątpliwie mazowiecka *Legenda o św. Aleksym*¹⁶ ma *wszytko* i *wsztko*: *wszythky stoly* wiersz 68, *wszythky szwe szlugi* 134; *wszthko* 184, 224, *wszthky* 190, 191, 196, *powszthkych domyech* 198, *wszthek lud* 225 i *wszthczy* 227.

Na pewno mazowiecka *Rozmowa mistrza ze śmiercią*¹⁷ ma tylko *wszytek* *wszytko* *wszytcy* (w. 2, 7, 54, 99, 127, 156, 171, 181, 183 itd., 29 przykładów). Także mazowiecka *Historia Aleksandra z r. 1510*¹⁸ ma obok 207 zapisów zaimka *wszytek* (w tym 31 form N. pl. rodz. męsko-osobowego *wszytcy*) tylko 8 razy *wszystek* (*wszystek zastap* 33/5, *wszystek zasthap* 34/11, *wszystek lyvd* 35v2, *wszystek lyvd* 86v5, *wszystek szasthap* 96/3, *wszystek szwyath* 175/5, *wszystky rzeczy* 178v12 oraz *nade wzysthkymi kxaszati* 255v5; pomijam błędny zapis *wszthkyey nyedbaloczy* 65v16). — Prawdopodobnie mazowieckie *Kazanie na dzień Wszech Świętych*¹⁹ wykazuje tylko *wschitko* *wschitky* *wschitczy* itp., tzn. tylko formy bez -s- (np. str. 5 w. 8 od dołu, str. 7 w. 13 i 5 od d. itd., 13 razy). — Jakoś z Mazowszem związany *Kanon augustiański*²⁰ (*śwanty, śwatty, G. pl. sluzebnyczk* dwukrotnie, brak rozróżnienia *y* i przy bardzo dokładnej pisowni, ale też *chwała, na-* w superlatywach, brak mazurzenia) na 14 przykładów omawianego zaimka tylko raz zapisał *wszystek* (*wschistka czescz*, s. 316).

Wydawałoby się więc, że w w. XV na Mazowszu używano zaimek *wszytek* (i *wszyciek*), bo forma *wszystek* notowana jest rzadko. Tymczasem tak typowo mazowiecki XV-wieczny zabytek, jak *Kodeks Świętosławów*²¹, w 1. części (rozdziały I—VI) używa stale *wszystek*: *wszystkym, wszystką mocz* I wst., *we wszystkich cirkwach* I 8, *wszystkych szlyachcziczow* II wst., *oth wszystkich* II wst., *wszystczy* II 1, II 16, II 60, III 13 itd. (57 za-

¹⁶ S. Vrtel-Wierczyński, *Wybór tekstów staropolskich, czasy najdawniejsze do roku 1543*, Warszawa 1950, s. 172.

¹⁷ Ibid., s. 194 nn.

¹⁸ M. Z. Kryński, *Historia Aleksandra w tłumaczeniu Leonarda Bonieckiego z r. 1510*, „Prace Filologiczne”, IX (1920).

¹⁹ L. Malinowski, *Ewangelia s. Mateusza R. V, 1—12. Kazanie na dzień Wszech Świętych...*, Kraków 1895 (odbitka z XXII tomu *Rozpraw Wydz. Filolog. Akad. Umiej.*). — Zabytek notuje często *eże, fała, fila, dzierzeń, mistrzewie, uczniowie*, „szadzi”, ale rozróżnia samogłoski *y* i. Taszycki zalicza go do zabytków mazowieckich w pracy *Przejsie chw ≥ f w staropolszczyźnie*, Sprawozd. PAU XLVIII (1947).

²⁰ K. Czajkowski i J. Łoś, *Zabytki augustyańskie*, MPKJ II, 1907, s. 311 nn.

²¹ Wydał Fr. Piekosiński w Archiwum Komisji Prawn. III, Kraków 1895. — Kodeks w 1. części jest tłumaczeniem praw wydanych przez Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełłę dokonanych w r. 1449 przez Świętosława z Wojcieszyna, kustosa kościoła Św. Jana w Warszawie; druga część zawiera tłumaczenie praw mazowieckich dokonane w r. 1450 przez ks. Macieja z Różana, plebana w Czersku. Całość przepisał w 2. połowie XV w. Mikołaj Suled, burmistrz warecki.

pisów, w tym 11 razy N. pl. m. -osob. *wszystcy* oraz *vischstkego* II 23 i *wsztko* III 8). Tylko w 4 wypadkach forma bez *s*: *wszytko* II 43, III 16, *wsythką trvdnosc* III 27, *sze wsythką vczczywoscą* III 37. W 2. części (rozdział VII i następne do końca zabytku) jest *wszytek*: *wschitkyey zyemye* VII wst., *wschitky sandi* VII 1 bis, *wschitky rzeczi* VII 1, *wschitko* VII 13, XVII 3.itd. (27 razy, w tym 2 r. *wszytcy*). Raz tylko *wschisthko* X 7.

Ta druga część Kodeksu Świętosława jest bardzo interesująca: nie ma w niej *wszystek*, ale nie ma też wielu cech językowych i pisownianych istniejących w części pierwszej. I tak np. w 1. części występuje bardzo często *rena* 'rana', twarde *ke ge*, mazurzenie, często *wielgi* 'wielki', *alibo*, w drugiej części zawsze *rana*, *kē ge*, *sch* dla spółgłoski *š*, *wielki* lub *wieliki* (raz tylko *vyelgosczy* XVIII 2), *albo*. W tej drugiej części zjawia się nadto kilka razy czeskie *ktery* (VIII 1, 5 bis, 8 itd.) i końcówka G. sg. -*ogo* (*yenogo* VII 3, *starogo* X 6), czego w pierwszej części się nie spotyka. Widać wyraźnie, że Mikołaj Suled, przepisując Kodeks, w pewnej chwili spostrzegł się, że mówi i pisze „niepoprawnie”, i postanowił mówić i pisać innym językiem. Za „niepoprawną” uznał też formę *wszystek* i unikał jej tak starannie, że tylko raz się pomylił w 2. części Kodeksu.

Wydaje się, że lękiem przed „niepoprawnością” językową należy tłumaczyć wstrzeźliwość w używaniu formy *wszystek* nie tylko u Suleda. Wielu pisarzy XV w. (i późniejszych) wychowanych na Mazowszu unikało tego *s* we *wszystek*, tak jak unikało innych cech mazowieckich, np. nagłosowego *re-*.

Pisarze warszawscy XVI w.²² nie wszyscy unikają tego *s* we *wszystek*. Pisarz 74 (Stanislaus Syromski, lata 1504—1508) ma 7 razy *wszytek*, 1 raz *wszystek* (*wszystkyem* D. pl. 1986); pisarz 79 (lata 1509—1513): *czasthky wszythky* 2061, *ophsythky krzywdy* 2085 oraz *nyaswythka czastką* 2063, ale też *swysthkyego Rvschayanczego* 2064; pisarz 81 (1512—1516) ma tylko *owszyszthky rzeczy* 2135 bis; pisarz 87 (Stanislaus Panthkowsky, 1516—1524) *se wsiczkich dlugów* 2214 bis, *sewsiczkich dlugow* 2214, *wsythczy swyacy* 2141, ale także *schewshisthkich dlugov* 2214 i *ciekawę thi articuli wsisczki* 2186; pisarz 94 (Valentinus Czyczyyerski, 1523—1527): *wsythko* 2297, *wsythkiego* 2301, ale i *wszysthkiego ymyenya* 2302; pisarz 96 (1524—1526) *wshyczy* 2337; pisarz 99 (1527—1536) ma tylko raz *wszythkych rzeczy* 2358 i 4 razy *wszystek*: *wszysthko* 2361, 2363, *wszysthkego* 2361 i *zewszysthkymy* 2361; pisarz 100 (Laurencius Sczawiński, 1527—1544) ma 14 razy *wszystek*, raz *wsiczka* (rzeka wisła) 2493 i 2 przykłady, do których wydawcy odnieśli notkę „moznaby też czytać *wsisthcz*” (zapis nr 2492); pisarz 107 (rok 1531): *wszysthką swoją zywnosc* 2540; pisarz 114 (1537—1550): *wsythko* 2581, i *wsycy swyacy* 2587; pisarz 120 (1546—1550): *wsisthko* 2611; pisarz 123 (r. 1545): *wszystek* 6 razy i raz *wsitczy* (zapis nr 2646); u pisarza 127 (lata 1548—1550) tylko 2 razy *wszystek* (za *nakłady wssysthki* i *we wssysthkym*, zapis 2662) przy 10 *wszyciek* (w tym N. pl. *wssyczci* i *wssiczci*) i 9 *wszytek*; pisarz 128 (r. 1548) ma raz *wssyssthky oprawi* i 5 razy *wszytek* (zapis 2667); pisarz 129 (r. 1548) używa tylko formy *wszystek* (10 razy, zap. 2668); pisarz 130 (rok 1548, zapis 2669): o *wssysthky ych rossnycze* i *wewssysthkych spravach*; pisarz 131 (r. 1549—1550) ma raz *pozwy wssistki* 2676, raz *wssiczi swieczci* 2675 i 6 razy *wszytek* (zap. 2674 — 2 razy i zap. 2676 — 4 razy); pisarz 135 (r. 1558): *wssisszci* 2686. Tylko formy *wszytek* używają pisarze: 90 (lata 1519—1520,

²² Kuraszkiewicz i Wolff, op. cit.

2 razy), 98 (lata 1525—1527, jeden raz), 122 (lata 1546—1547, 3 razy) i 133 (rok 1552, 3 razy).

Semkowicz²³ wynotował z Warszawy pod rokiem 1572 ze *wszyscykiem imieniem, wszystkich*, ale też i *wszystkie konie, wszyscy* (zapis 191).

TEREN DZISIEJSZEJ LUBELSZCZYZNY

Lublin w XVI w. miał najprawdopodobniej *wszystek*, bo tej formy używa Jakub Lubelczyk (np. w wierszu wydrukowanym przy słowniku J. Mączyńskiego, r. 1564, 2 razy), także często Biernat z Lublina i tę formę notuje Semkowicz²⁴ z początku XVII w.: *wszystko rycerstwo* (r. 1607, zapis 225), *przed nami wszystkimi, nas wszystkich, o tem wszystkim, wszystkim* i 3 razy *wszyscy* (r. 1610, zap. 227). Ale w materiale wypisanym przez Pawińskiego²⁵ spotykamy pod datą 1579 *przed ludźmi wszystkimi* str. 107 i *tego wszystkiego* str. 108.

W księdze grodzkiej Grabowca (niedaleko Zamościa)²⁶ przeważa *wszystek*. Pisarz trzeci tej księgi ma 6 razy *wszystek*, pisarz czwarty 6 razy *wszystek* i raz *wsithki obroni*, pisarz piąty — *wsisthek postąpek*, siódmy — *wssisthki, wsisthko*. Tylko u drugiego jest *wszytek: wsszyktha, wszyktha* (z przestawką grupy kt, jak i w *szwyakthy* 'świadki') oraz *wssytko*. Pisarz pierwszy nie użył tego zaimka.

W Bełzie występował w XVI w. także zaimek *wszystek* (z s), bo w zapisie z roku 1575 czytamy: *wszystkiej Rzplitej, Koronie wszytkiej, wszytkiej Koronie, z tem wszystkim* i 3 razy *wszyscy*. Jest i *wszytek: pospółstwa wszytkiego, Korony wszytkiej, Rzplitej wszytkiej* i *o wszystko* (4 razy)²⁷

W księdze grodzkiej Kazimierza nad Wisłą²⁸ tylko pierwszy pisarz zna *wszystek: wsystki* 10, 10a, *wsystkich* 7a. Notuje jednak także *wszyciek: wsyczki* 10, 11a, 20a, *wsyczkich* 5, 6a, 9a, *wsyczkiej* 6a, *wsyczko* 4, 11, *wsyczka* 11, *ze wsyczkiem* 10, *wsyczkiemy* 2a (12 razy). U innych pisarzy *wszytek*: u drugiego 4 razy, u trzeciego 2 razy, u piątego 2 razy (w partii pisarza czwartego brak materiału).

DAWNE WOJEWÓDZTWO SANDOMIERSKIE

W *Zapiskach sądowych województwa sandomierskiego z lat 1395—1444*²⁹ znajduje się tylko jeden zapis: *na wssystrych* (rok 1423, zapis 1013 z Sandomierza).

²³ Wywody szlachestwa w Polsce XIV—XVII w., „Roczniki Tow. Herald. we Lwowie”, t. III, Lwów 1913.

²⁴ Ibid.

²⁵ A. Pawiński, *O pojednaniu w zabójstwie według dawnego prawa polskiego*, Warszawa 1884.

²⁶ Wł. Kuraszkiewicz, *Z przeszłości narzecza zamojskiego*. Odbitka z *Pamiętnika Lubelskiego*, Lublin 1937, t. III.

²⁷ A. Prochaska, *Lauda sejmikowe, t. I, Lauda wiszeńskie 1572—1648. Akta grodzkie i ziemskie*, Lwów 1909, t. XX, zap. 17.

²⁸ Wł. Kuraszkiewicz, *Z przeszłości narzecza Kazimierza nad Wisłą*. Odbitka z *Księgi pamiątkowej ku czci bpa M. Fulmana*, Lublin 1939.

²⁹ Wydał Fr. Piekosiński w Archiwum Komisji Prawn., t. VIII, cz. 1, Kraków 1907.

W księdze sądowej ze wsi Lubcza³⁰ leżącej na pn.-wschód od Tarnowa pod datą 1575 zapisano *wssistko i czeszcz ... wssistkę 6095*, w r. 1579 *thę wysysstkę sprawę i od wysysstkich dobr 6097*, w r. 1580 *we wysystkym, wysythko, wysythknye onera, wysystky postepky 7002, z dobr wysystkych 7006*. Tylko 2 razy w tej księdze *wszytek: wssythknye perssony 6098* (r. 1579) i *wsytkye ... postepky 7006* (r. 1580).

Więc południowo-wschodnia część województwa sandomierskiego używała zaimka *wszystek*. Brak niestety materiału z innych części tego województwa.

DAWNE WOJEW. RUSKIE I PODOLSKIE

Całe dawne województwo ruskie miało w XVI w. zaimek *wszystek*. W notatach sądowych z Tryńczy w powiecie Łańcuckim³¹ w latach 1577—1585 zapisano 6 razy *wszystek*, raz *wszyscy*, ale także 13 razy *wszytek* i 3 r. *wszyciek*. W zapiskach z Krzemienicy (okolice Łańcuta)³² z lat 1585 i 1587 jest tylko *wszystek* (5 razy) i *wszyscy* (2 r.). W Rzeszowie³³ w r. 1587 zapisano 23 razy *wszystek* i tylko 4 razy *wszytek*. W okolicach Krosna w r. 1528 *pravo wszytkye* (Krościenko)³⁴, w połowie XVI w. *szwyczym szvyethym, szwiczkyymi i szwiczky sveyczy*, w r. 1596 *pieniądze ... wszythkie, ze wszythkiego*, a w r. 1600 *ze wszytkiego bis, wszytkie obok ze wszytkiego i wszytkie* (wieś Komborska Wola)³⁵. W zapiskach z Woli Jasieniackiej leżącej między Krosnem i Sanokiem³⁶ w r. 1602 jest raz *wszytko* i raz *wszyscy*, a w r. 1604 *wsistkie pieniądze i ze wszystkim potomstwem*. W Sanoku w r. 1458³⁷ zapisano *dla wschystkego dzalu*; w r. 1572 — 3 razy *wszystek*, raz *wszyscy* i 11 *wszytek*, a w r. 1596 — 3 razy *wszystek* i raz artykuły *wszytkie*³⁸. W Hnizdyczowie i Zalesiu (okolice Sanoka)³⁹ w latach 1577 i 1587 zapisano tylko *wszystek* (4 razy) i *wszyscy* (2 r.). W akcie sądowym z Przemyśla z 2. połowy XV w.⁴⁰ spotykamy za *schwysthek dzylal 'pro tota sua divisione'*. W latach 1587, 1588 i 1603 pisze się w Przemyślu tylko *wszytek* (5 r.), w r. 1590 *nas wszytkich bis i wszyscy*, a w r. 1597 *to wszytko, w czym wszytkiem obok wszytczy*⁴¹. W zapiskach z okolicy Przemyśla (wieś Torki) w latach 1570—1600 zanotowano 20 razy *wszytek*, 4 r. *wszyciek* (*we wssiczkich rzeczach, wssiczko bis, wssiczkiego*), 9 r. *wszystek* i raz *wssissczy*⁴². W Samborze⁴³ w r. 1575 o *wszytkich potrzebach*. W Wiszni⁴⁴ w latach 1572—1575, 1577, 1587, 1589, 1590, 1592—1593, 1597 występuje *wszystek* 76 r., *wszytek* 71 r. i tylko *wszyscy* (29 r., nawet w zapiskach nie używających formy *wszy-*

³⁰ B. Ulanowski, *Księgi sądowe wiejskie* t. II (Starod. prawa polskiego pomniki XII), Kraków 1921.

³¹ Ibid., zap. 4941—4975.

³² Ibid., zap. 6009—6011.

³³ A. Prochaska, op. cit., zap. 45.

³⁴ B. Ulanowski, *Księgi sąd. wiejskie*, t. I, zap. 2658.

³⁵ Ibid., zap. 270, 365, 367, 373—376.

³⁶ Ibid., zap. 3774—3775, 3777.

³⁷ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie...*, t. XI, Lwów 1886, zapis 3448.

³⁸ A. Prochaska, op. cit., zapiski 7 i 58.

³⁹ Ibid., zapiski 28 i 38.

⁴⁰ *Akta grodzkie i ziemskie...*, r. 1903, tom XVIII, zapis 937.

⁴¹ A. Prochaska, op. cit., zap. 37, 50, 53, 60 i 62.

⁴² Ulanowski, *Księgi sądowe wiejskie*, t. I, zap. 3838, 3839, 3845, 3856, 3864, 3866, 3868, 3870—1, 3873, 3874—6.

⁴³ A. Prochaska, op. cit., zap. 20.

⁴⁴ Ibid., zap. 5, 8—10, 14, 21, 23, 27, 29, 40—44, 51, 54—6 i r. 1597.

stek). We L w o w i e ⁴⁵ w latach 1574—1575, 1577 i 1587 zapisano 45 r. *wszystek*, 17 r. *wszyscy*, 61 r. *wszytek* i 3 r. *wszytscy*. W Glinianach ⁴⁶ w r. 1572 — 4 r. *wszystek* i 3 r. *wszytek*. W Haliczu ⁴⁷ w r. 1608 tylko *wszystek* (4 r.) i *wszyscy* (2 r.).

W J a z ł o w c u (dawne województwo podolskie) ⁴⁸ w r. 1572 zanotowano 3 r. *wszystek* (na wszystkie niebezpieczeństwa, nam wszystkim, wszystkim) i 2 r. *wszyscy*.

WIELKIE KSIĘSTWO LITEWSKIE

W Drohiczynie nad Bugiem ⁴⁹ w r. 1455 zapisano *wszystczy*. W Mielniku nad Bugiem ⁵⁰ w r. 1585 — *wszystkiego*. W Orszy ⁵¹ w r. 1571 — *wszystkich stanów*.

W polskich tłumaczeniach ruskich i łacińskich aktów katedry i diecezji wileńskiej pochodzących z końca XV i z XVI w. ⁵² prawie zawsze forma z s: *wszystkym czywonom naschym, wszystkich kosczyolow, wszystko, wszystkim moym czywonom, ze wszystkymy vszytky, ze wszystkim prauem* itp. (40 zapisów), — *wszystkich swiätých, ze wszythkimi podathki, wszythky nywi, wszythkich, wszytkym prawem* (4 razy w akcie 246 z r. 1551 i raz w akcie 287 z XVI w., razem 5 zapisów).

Jan M ą c z y ń s k i, Sieradzanin z pochodzenia, ale stale mieszkający na terenie W. Księstwa Litewskiego, w swoim słowniku używa tylko formy *wszystek*: s. v. *Omnis* — *Wszisci ludzie, Wszistká trzódá, Wszistkiemi siłami, Wszistko, Wszistko miásto*; s. v. *Omniparens* — *Wszistko rodząca*; s. v. *Omnuiorus* — *Wszistko pożyrający* ⁵³.

DAWNE WOJEWÓDZTWO KRAKOWSKIE

W południowo-wschodniej części dawnego województwa krakowskiego w w. XVI często występowała forma *wszystek*.

W aktach sądu wiejskiego w Siarach (okolice Gorlic) ⁵⁴ w latach 1585—6, 1590—1, 1593, 1595, 1601 zapisano 22 razy *wszystek* i 2 razy *wsziszczi*; w r. 1602 tylko *wszytek* (4 razy). W aktach sądu w Zagorzanach (okolice Gorlic) ⁵⁵ w r. 1589 ze *wsytkych ... rol*, ale w r. 1604 *wszystkiej*

⁴⁵ Ibid., zap. 11, 12, 16, 24—6, 30, 33, 34—6, 39, 48, 52 i 57.

⁴⁶ Ibid., zap. 3.

⁴⁷ Wł. S e m k o w i c z, *Wywody szlachectwa*, zap. 226. Pisownia tu zmodernizowana, wydawca pisze *wszytscy*, nie wiadomo na jakiej podstawie.

⁴⁸ P r o c h a s k a, op. cit., zap. 1.

⁴⁹ S e m k o w i c z, op. cit., zap. 293.

⁵⁰ Ibid., zap. 366.

⁵¹ Ibid., zap. 356.

⁵² Ks. J. F i j a ł e k i Wł. S e m k o w i c z, *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, tomu I zeszyt 1 (1387—1468)... w Krakowie 1939. Akty: 16, 23, 36, 93, 204, 236, 246, 270, 281, 287, 500 i 501.

⁵³ *Lexicon Latino-Polonicum ex optimis Latinae linguae scriptoribus concinatum*. Królewiec 1564. Mączyński był notariuszem kancelarii królewskiej i sekretarzem Mikołaja Czarnego Radziwiłła.

⁵⁴ U l a n o w s k i, *Księgi sądowe wiejskie*, t. II, zap. 7066, 7069, 7070, 7072—6, 7081—2, 7085, 7087, 7093, 7095.

⁵⁵ U l a n o w s k i, *Księgi sądowe wiejskie*, t. I, zap. 4212 i 4219.

dziedziny. W aktach sądowych wsi Jadowniki (powiat brzeski)⁵⁶ w latach 1557—8, 1573, 1585, 1587 i 1607 jest 4 razy *wszystek*, raz *wszisczi*, 4 razy *wszytek* i raz niejasne *wsyczy* (N. plur.). Także w okolicach Brzeska, we wsi Maszkienice⁵⁷ w latach 1537, 1539, 1551—2, 1557—8 akta notują tylko *wszytek* (10 razy), ale w latach 1559—60, 1576—9, 1585—6, 1588, 1593, 1598 i 1600 tylko 6 razy *wszytek*, a 16 razy *wszystek*. Księga sądowa wsi Ptaszkowo w powiecie grybowski⁵⁸ w latach 1569, 1580, 1601 i 1606 notuje 9 r. *wszytek* i tylko 2 r. *wszystek* (ze *wszystkym* potomstwem r. 1601 i ze *wsitkimy* *pozytkamy* r. 1606). W aktach sądowych klucza strzeszyckiego i żbikowskiego (pow. limanowski)⁵⁹ pod datą 1543 *wsythko*, 1580 — *wsithko*, *wsithkemu* i *na wsytkich dobrach*, ale w r. 1582 *wszystek* *poczastek*. W aktach wsi Kasina Wielka (okol. Limanowy)⁶⁰ zapisano w r. 1535 *wszyczkyego*, w r. 1546 — *wssிக்கiego* i ze *wsikiem*, w r. 1554 — ze *swytkiem* *prawem*, ale w r. 1543 — *przed wssystka gromadą*, w r. 1581 — *we wsistkym*, 1582 — *od sinow wsytkowych* i w r. 1600 — *ze wszytkiem* *dąmostwem*.

W aktach wsi Sidzina koło Nowego Targu⁶¹ w r. 1574 *przed wssithka gromada*, r. 1576 — z ... *wsitkimi* *prziazciolmy* i ze *wszithkimi* *przyaczolmi*, r. 1606 — z *przyaczolmi* *wsytkimi* i *wszytko*; więc tylko *wszytek* na południu województwa krakowskiego.

W *Najdawniejszych księgach sądowych krakowskich*⁶² w r. 1399 zapisano *wschitko* 9489; w *Rotach przysiąg krakowskich z lat 1399—1418*⁶³ jest *otty wsytky rzeczy* 68, *o swytky rany* 75, *wsziczko* 78 i *wschtzi* (!) 94; Hanusz wynotował z niewydanych drukiem zapisek grodzkich i ziemskich krakowskich XV w. *wsithek*, *wszitkye*, *wszithki*⁶⁴. W wierszu o zabiciu Tęczyńskiego napisanym po r. 1461 jest *wsytczy*⁶⁵. Semkowicz⁶⁶ notuje z r. 1540 *wszytkim*, *herby ... wsytki*, *wsytki ty świadectwa*, *wszytkich szlachetnych*. U Kutrzeby⁶⁷ pod r. 1550 czytamy *wsytki prawa*, *wszytkim* *poddanym*, *wszytkim* *załużącym*. W dokumentach krakowskich wpisanych do księgi sądowej wsi Węgrze⁶⁸ pod datą 1582 czytamy *wszytkich adiacentiej* i *thego wszytkiego* (ale też ze *wszytkiem*), a pod r. 1586 *prawo wsitko*, *ze wszitkimi* *przinalieczaczimi*, *wsitko* *prawo*, *we wsitkim* i ze *wsitkimi* *adiacenthi*. W księdze sądowej wsi Krowdrza pod Krakowem⁶⁹ w latach 1577—1585 zapisano 16 razy *wszytek*

⁵⁶ Ulanowski, *Księgi sądowe wiejskie*, t. II, zap. 4865, 4867, 4871, 4875, 4879.

⁵⁷ Ulanowski, *Księgi sądowe wiejskie*, t. I, zap. 785, 801, 847—8, 850, 857, 866, 873, 878, 881—2, 890, 922, 926, 937, 942, 948, 964, 968, 972, 977, 986, 988, 1000, 1017.

⁵⁸ *Ibid.*, zap. 4071, 4083, 4093, 4095—6.

⁵⁹ *Ibid.*, zap. 3891, 3893, 3894, 3896.

⁶⁰ *Ibid.*, zap. 2684, 2700, 2709, 2720, 2746, 2793.

⁶¹ Ulanowski, *Księgi sądowe wiejskie*, t. II, zap. 5074—5 i 5079.

⁶² Ulanowski, *Najdawniejsze księgi sądowe krakowskie*, Starod. prawa polsk. pomniki VIII. Kraków 1884. Zap. 9489.

⁶³ Ulanowski, *Roty przysiąg krakowskie z lat 1399—1418*. Sprawozd. Komisji Jez. Akad. Umiejętności III, Kraków 1883. Zapisy 68, 75, 78 i 94.

⁶⁴ *O pisowni i wokalizmie zabytków języka polskiego w księgach sądowych krakowskich z wieków XIV—XVI* napisał Dr. Jan Hanusz. Sprawozd. Komisji Język. Akad. Umiejętności t. IV, Kraków 1891.

⁶⁵ Vrtel-Wierczyński, *Wybór tekstów staropolskich*, s. 193

⁶⁶ *Wywody szlachectwa*, zap. 174.

⁶⁷ S. Kutrzeba, *Prawa, przywileje, statuty i lauda księstw oświęcimskiego i zatorskiego*, Archiwum Komisji Prawn. Akad. Umiejętności IX, Kraków 1913. Zap. 26.

⁶⁸ Ulanowski, *Księgi sądowe wiejskie*, t. II, zap. 7351—2.

⁶⁹ Ulanowski, *Księgi sądowe wiejskie*, t. zap. 4350—1, 4355, 4357.

(*wssytko, wszythkie sathy, wssytek gierath niewieszczi itp.*) i 2 razy *wssy-szczi*. Formę *wszyscy* notuje też Semkowicz⁷⁰ pod datą 1586.

W przejrzanym materiale środkowo-małopolskim spotkałem tylko 2 razy *wszytek*: u Helcla⁷¹ pod r. 1407 — *wszystko* 1130 oraz we wspomnianej wyżej księdze sądowej wsi Węgrzce pod r. 1582.

Niewątpliwie środkowo-małopolski Kodeks Stradomskiego⁷² ma tylko *wszytek* i *wszyciek*: o *wssytky rzeczy* I 2, *wssythką mocz* I 2, *nade wssythko* I 8 itp., *wssyczko* I 49, o *wssyczky rzeczy* I 115, II 9, *wszyczka wyesz* I 150 itp. (89 r. *wszytek* i 45 r. *wszyciek*); N. pl. m.-osob. zapisano tu *wssytczy* I wst., I 36, XI 2, XI 58 bis, *wssyczczy* I 8, I 9, I 75, XI wst., także raz *wsycszy szwyęczyą* X 6.

Jak widać, ściśle zlokalizowany materiał rękopiśmienny świadczy, że w Krakowie i jego okolicach używano zaimka *wszytek*. Nic więc dziwnego, że druki krakowskie mają prawie wyłącznie *wszytek*. Przejrzyjmy najwcześniejsze choćby tylko w wyborze Wierczyńskiego⁷³:

Raj duszny Biernata z r. ok. 1514: *wssithkych zloscy, se wssithkymy anyoli, wssitkim, wssitkych*. To samo w wydaniu z r. ok. 1530 (2 razy *wssytko*). *Ecclesiastes* (Wietor 1522): *wssytki, wssytkich bis, wssytki rzeczy* ter, *wssytki dni, wssytkim i wssytcy*. *Żywot Pana Jezu Krysta* Opecia w wydaniu Hallera r. 1522: *wssytkie, wssytki rzéczy, wssytko* itp. (18 razy, w tym 2 r. *wssytcy*). Wydanie Wietora 1522: *wssytko, wssytki ... męczeni-ki, wssytek świát* itp. (12 r., w tym *wssytcy* i *wsshycy*). *Psalterz* krakowski z r. 1532: *wszytki rzeczy, pobiteś wszytki, we wszytkim sercu* itp. (11 r. i *wszytci* obok *wszyscy*). *Żołtarz* Wróbla-Glabera w druku Unglera 1539: *wszytko* ter, *lud wszitek, wszitki granice, wszitkie krainy, we wszytkich drogach* i *wszitci*. *Rozmowy* Salomona z Marcholtem, Wietor 1521: *wssytkim, wssytki* (litery), *wssytko, powssytkiey żyemi, przed wssytkimi, nád wssytki ... dary. Fortuny i cnoty różność* (Wietor, 1524): *ze wszytkimi, wszytko, wszytkim bis, wszytka wczasność, wszytkę dobrą wolą* i *wszytky bis, wszytcy bis*. *Zielnik* Stefana Falimirza (Ungler, 1534): *wszytki ... niemoczy, wszytko. Żywoty* filozofów Bielskiego (Ungler, 1535): *wszitki krainy, wszytkę swą mądrość, po wszitki dni, we wszytkich ... smutkach, wszytek swiat*. *Macieja* Miechowity *Polskie wypisanie Sarmacji* (Ungler, 1535): *wszytkę ziemię, wszytko, obraż ... wszytek* itp. (10 razy) i *wszytci ptaci*. *Andrzeja* Glabera *Gadki* (Ungler, 1535): *wszytko, wszytko bis, rozum wszytek*. *Historia* o Poncjanie (Ungler, 1540): *wszytko, wszytki ludzie, tego wszytkiego* itp. (12 r.) i *wszytci* 2 r. *Erazma* z Roterdamu *Xiegi, które zową Ięzyk* (Wietor, 1542): *wssytkich, wssytkim, wssytkiemu* itp. (11 r.) i *wssytcy*. *Historie* rzymskie (Scharffenberg, 1543): *wssytcy*. — Ale w drukowanej u Hallera w r. 1514 *Powieści* o papieżu Urbanie przeważa *wszystek*: *wschysztky Cardinali, wschystko duchowienstwo, wschysztkym apostołom* itp. (8 r.) obok *grzechi ... wschytky, wschytłym, wschytłym* i *wszyczczy* ** W *Żywocie* św. Anny (ok. 1530) jest raz *wszystkiego swiátá* obok *nád wszytkij owoce, wszytkiemu swiátu* i *wszytko*; w *Sądzie* *Parysa* (Wietor, 1542) spotykamy 5 razy *wszystek*, 2 r. *wssyscy* i 7 r. *wszytek*;

⁷⁰ *Wywody szlachectwa*, zap. 200.

⁷¹ *Prawo polskie w praktyce sądowej XIV i XV w.* Wyciągi z najdawniejszych ksiąg sądowych ziemi krakowskiej. Starod. prawa polsk. pomniki II, Kraków 1870.

⁷² Wydał Fr. Piekosiński w Archiwum Komisji Prawn. AU III, s. 337—475.

⁷³ Op. cit.

** W zabytku tym występuje jacy 'tylko' spotykane dziś na południowym wschodzie Polski (na wschód i południe od linii Nowy Targ — Kielce — Tarnobrzeg — San), zob. *Mały atlas gwar polskich* I, mapa 50.

w Biernatowym Żywocie Ezopa (Scharffenberg, 1578) 4 razy *wszystek* raz *wszyscy* i 6 razy *wszytek*.

KSIĘSTWO ZATORSKIE I ŚLĄSK

W Zatorze⁷⁴ w r. 1570 zapisano o *tym wszytkim, wszytkich dóbr i wszytki obrony*. W protokolarzu miasta Woźniki⁷⁵ na Śląsku opolskim w XVI w. pisano przeważnie *wszytek (wszythko 4, wszythkym 7, wszythką grmadą 10 itp., 21 razy, w tym raz wssythczy sąsiedzy 2)*, rzadziej *wszyciek (wszyczky przyaczele 19 i wssyczky krewne 20 w r. 1548 oraz wszyczkiego 21 w r. 1549)*; raz zapisano czeskie *wseczke 25 (rok 1556)* i raz *wssystczy 30 (r. 1558)*. W Kluczborku w r. 1587⁷⁶ napisano *wssiczka obec miasta Kruczborgka i wssisszczj. Rzeźnicy wrocławscy piszą w r. 1512 do cechu rzeźniczego w Krakowie społubraczi ... wssitkiei*⁷⁷.

Być może, że zapisy, które czytam *wszyciek wszyckiego* itd., należy czytać *wszycek, wszyckiego*, z c nie ć. *Wszycko* używane jest dziś na Śląsku Cieszyńskim i w części dialektu głogowskiego. Pisownia nie pozwala niestety ustalić lekcji tych zapisów.

Jak widać, materiału z byłego księstwa zatorskiego i Śląska niewiele, ale nie ma w nim zaimka *wszystek*.

ZIEMIA WSCHOWSKA

W okolicy Wschowy jest w 2. połowie XVI w. *wszystek*. Wykazuje to materiał ze wsi Grotniki, które Ulanowski⁷⁸ określa jako *villa regionis de Wschowa*. Że materiał podany przez Ulanowskiego jest językowo wielkopolski, świadczą zapisy z *-ewi*: *zapissewy* (po s!) i *pyssarzewy* w r. 1565 (zap. 4422), *saltysewy* r. 1567 (zap. 4423), *mezewy* r. 1568 (zap. 4424) i *saltysewy* r. 1570 (zap. 4425). W latach 1565—1598 (zap. 4420, 4422—3, 4425, 4427—8, 4430—32) zanotowano tu 21 razy *wszystek*, raz *wsysczy* (4423), a tylko 2 razy *wszytek (wsytko 4420 i wsitko 4424)*.

WIELKOPOLSKA

Kalisz na początku XV w. ma *wszitek*⁷⁹: *wszitko 427 (r. 1413), wsitko 553 (r. 1414), ywsszitek ... possag 730 (r. 1416)*. We wsi Godziszewy leżącej w powiecie kaliskim zapisano w r. 1586 we *wsiczkich rzeczach*, a w w. XVII *wszytkich*⁸⁰.

W Pyzdrach⁸¹ na początku XV w. zapisano *swythko 448, wsitko prawo 896 i zewszistkym prawem 544 (1 zapis z s)*; jest tu też niejasny zapis *wstchich rzeczy 991*.

⁷⁴ Semkowicz, *Wywody szlachectwa*, zap. 186.

⁷⁵ L. Musioł, *Staropolskie teksty z protokolarza miasta Woźniki w województwie śląskim 1521—1570*, Katowice 1939.

⁷⁶ S. Rospond, *Zabytki języka polskiego na Śląsku*, Wrocław 1948, s. 130—1.

⁷⁷ Ibid., s. 132—7.

⁷⁸ *Księgi sądowe wiejskie*, t. I.

⁷⁹ Ulanowski, *Wybór zapisek sądowych kaliskich z lat 1409—1416*. Archiwum Komisji Histor. III, Kraków 1886, zap. 427, 553, 730.

⁸⁰ Ulanowski, *Księgi sądowe wiejskie*, t. I, zap. 4586 i 4609.

⁸¹ H. Kowalewicz i Wł. Kuraszkiewicz, *Wielkopolskie rotty sądowe XIV—XV wieku*, tom II, *Roty pyzdrskie*, Warszawa — Poznań — Wrocław 1960.

W rotach przysięg kościańskich wsiczkiego w r. 1395⁸², o fszitzki rzeczi i wszitko w r. 1404, o fszitzki rzeczi w r. 1406, fszitzco w 1407 i o ffszitzky godi w 1409⁸³. W pisanych w 2. połowie XVI w. suplikach chłopskich ze wsi Górka leżącej w powiecie kościańskim⁸⁴ czytamy wssithkich samsziadow (bez daty) i wszythkych pralathow (r. 1565). We wsi Bukownica należącej w XVI w. do parafii Krobia w powiecie kościańskim napisano wszythkye i 3 razy wsycszy⁸⁵.

Marcin z Miedzercza (r. 1428—9)⁸⁶ zapisał: wszythkych potrzeb, wewszythkych swych rzeczach, zewszythkymy personami, wszythky rzeczy, wewszythkich ... rzeczach, zewszythkimi vszytky ... y pansthwem vszytkim, cum wszitkimi wodami, ze wszytkimi gorami, wszytky, wszytko (karta 40 b), zewszytkim gymenem (k. 42 b), wszytky rzeczy (k. 43 a) oraz o thy wszytzky rzeczy (k. 40 b) i nadewszytzko (k. 44 b).

Jan z Szamotoł zwany Paterkiem w swoich Kazaniach⁸⁷ użył odmianki wszytek 208 razy, w tym 16 razy nom. pl. wszytcy, odmianki zaś wszystek tylko 3 razy (wszysthkym syerczem s. 12, wszythkych lask 47 i wszystek zakon 109).

W rotach przysięg poznańskich⁸⁸ z przełomu XIV/XV w. jest wszytek zapisany 23 razy: wszitkco 263, owszitzki (owszitzky) rzeczi 393, Posak wszittek 422, ywsidko sposze (zboże) 553, sewszitzkem prawem 593 itp.; raz szwytek: odzedzistwo yoswitki vzitki 453; 4 zapisy bez *: vsztky roky 408, wsztkich rocow ibid., nawsz(d)tek dzien 742 i Owsztky rzeczi 810; raz wschiczko 1598; ale też 3 zapisy z wszystek: fschistkego nyedano 1526, othy wschistky rzeczy i wthych wszistkych rzeczyach 1652. Są też 2 zapisy niejasne: wstko 1553 i haniwszzythgo 1648. Lubomirski⁸⁹ wynotował na tem wszitkiem i tho switko z r. 1427. — W XVI-wiecznym materiale poznańskim znalazłem 1 zapis z wszystek: ze wsisthkiego nycz nzebendzye r. 1569; ale też i dwyerze ... wsithkie r. 1570⁹⁰.

W Żninie w r. 1564 zapisano wszythkie sprawy, w okolicach Biskupina w r. 1579 wssithkich ... rzeczy, na wssithkę zimę, 4 razy wssith-

⁸² R. Hube, Zbiór rot przysięg sądowych poznańskich, kościańskich, kaliskich, sieradzkich, piotrkowskich i dobryszyckich z końca w. XIV i pierwszych lat w. XV, Warszawa 1888. Rota 21.

⁸³ Fr. Piekosiński, Wybór zapisek sądowych grodzkich i ziemskich wielkopolskich z XV w., t. I, z. I. Studia, rozprawy i materyały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego. Kraków 1902, t. VI, z. 1, zapiski 732, 741, 1104, 1176, 1346.

⁸⁴ Ulanowski, Księgi sądowe wiejskie, t. I, zap. 4580 i 4587.

⁸⁵ Ulanowski, Księgi sądowe wiejskie, t. I, zap. 4575.

⁸⁶ L. Malinowski, Zabytki języka polskiego w rękopisie N 2503 Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, „Prace Filologiczne”, I (1886) 467—540.

⁸⁷ Magistra Jana z Szamotoł Dekretów doktora, Paterkiem zwanego, Kazania o Maryi Pannie czystej z kodeksu Toruńskiego wydał Lucyjan Malinowski (Z jedną podobizną). W Krakowie (...) 1880. Osobne odbicie z Komisji językowej Akad. umiej., tom I. — Kazania te zostały napisane w Krakowie przed rokiem 1519, do naszych czasów przetrwał odpis sporządzony również w Krakowie po r. 1520. W zabytku widać wyraźnie cechy wielkopolskie (iże, 3. plur. biorzą itp.) pomieszane z małopolskimi (twierdzić, 3. pl. biorą itp.).

⁸⁸ H. Kowalewicz i Wł. Kuraszkiewicz, Wielkopolskie rotę sądowe XIV—XV wieku, tom I, Roty poznańskie, Poznań — Wrocław 1959.

⁸⁹ T. Lubomirski, Rolnicza ludność w Polsce od XV—XVI w., Biblioteka Warszawska 1831/4.

⁹⁰ Ulanowski, Akta kapituł z wieku XVI wybrane, t. 1, cz. I. Akta kapituł poznańskiej i wrocławskiej (1519—1578), Kraków 1908, zapisy 648 i 657.

ko, zewssithkiem, wssithkich skod, (szkody) wssithkie bis i u wssithkich mlynarzow⁹¹.

Gniezno ma już na początku XV w. *wszystek*: 2 razy *nade wszistki rancoyme* w r. 1403 i 1404⁹². W 2. połowie XVI w. w okolicach Gniezna jest także *wszystek*: we wsi Niestronno w r. 1568 zapisano *wssistko* i *wsisczy*, we wsi Marzenino w r. 1563 *wszysthkyego*, ale w r. 1566 *wssithek czas*, we wsi Ostrowite w r. 1571 *wsisthky ... poplathky, wssistkych*, 7 razy *wssistko* i raz *wssisczi*, we wsi Owieczki w r. 1572 *wsytko* i *wsytokie potrzeby*. Ale we wsi Mnichowo w r. 1563 *nam wszythkim* i *wszyscy*, a w Kwieciszowie w r. 1569 3 razy *wszitko*, raz *wsitko* i 2 razy *wszitkie krziwdi*⁹³.

SIERADZKIE I ŁĘCZYCKIE

W Sieradzu na przełomie XIV i XV w. zapisano o *wszitki rzeczy* (r. 1398, 2 razy), o *wszitky rzeczy* (r. 1406) i *wsziczko* (r. 1411)⁹⁴. We wsi Jarocice (powiat sieradzki) ksiądz Milewski napisał w r. 1570 *wszytko* i *wsywszy*⁹⁵. Ale Wawrzyniec z Łaska (r. 1544) używa *wszystek* obok *wszytek*: w *Sprawie chędogiej* w części przedrukowanej przez Wierczyńskiego⁹⁶ jest 6 razy *wszystek* i 2 razy *wszyscy* obok 19 razy *wszytek* i raz *wszytcy*, w Ewangelii Nikodema 5 r. *wszystek* i 6 r. *wszyscy* obok 4 r. *wszytek* i 2 r. *wszytcy*, w *Historii Trzech Króli* już tylko raz *wszystek* (powssisthkym sswieccie) obok 11 razy *wszytek* i 2 r. *wszytcy*. Widocznie tak samo jak Suled spostrzegł się, że pisze „niepoprawnie”, i zaczął unikać s we *wszystek*.

W okolicach Wielunia w XVI w. był używany najprawdopodobniej także zaimek *wszystek* (z s), bo u Joachima Bielskiego, pochodzącego z okolic Wielunia (wieś Biała) ta forma jest widoczna w wierszu „Genethliacon...” (drukowanym u Siebeneychera w Krakowie!): *wszystko* wiersz 31, 36, *wszystek* 82, *wszystkie Thrácyskie Nimphy* 107, *kray ... wszystek* 114⁹⁷. — W r. 1566 w Wieluniu zanotowano *wsisczi*, tę samą formę (*wssisczi*) zapisano w tymże roku we wsi Drobnica leżącej w powiecie wieluńskim⁹⁸. We wsi Grębień (pow. Wieluń) w poł. XVI w. *wszitko*, r. 1559 *wsisthek* i *wszyscy*, a w r. 1566 *wszithczy*⁹⁹.

Jak widać, Sieradzkie używało w XVI w. formy *wszystek*. Stąd ekspandowała ona na dawne woj. kaliskie, bo w 2. poł. XVI w. znano ją we wsi Biskupice Zabaryczne leżącej ok. 25 km na południowy zachód od Kalisza (rok 1567 *wsythkiey Corony* i *wsisczy bis*), a nawet we wsi Markwacz położonej o kilkanaście km na wschód od Kalisza (r. 1560 *wssythkich bis* i *wssythykem*, ale r. 1564 *wszynthke maiethnocz*)¹⁰⁰.

⁹¹ Ulanowski, *Księgi sądowe wiejskie*, t. I, zap. 4584 i 4603.

⁹² Piekosiński, *Wybór zapisek*, zap. 648 i 819.

⁹³ Ulanowski, *Księgi sądowe wiejskie*, t. I, zap. 4582—3, 4588, 4597—8, 4600 i 4604.

⁹⁴ Hube, *Zbiór rot*, zapiski grodzkie 5 i 72, ziemska 125.

⁹⁵ Ulanowski, *Księgi sądowe wiejskie*, t. I, zap. 4599.

⁹⁶ *Wybór tekstów staropolskich*.

⁹⁷ Ks. dr L. Zalewski, *Genethliacon Naiasnieyszego Wladyslawa Krolewica Polskiego i szweckiego od Joachima Bielskiego napisane 1595*, Lublin 1928.

⁹⁸ Ulanowski, *Księgi sądowe wiejskie*, t. I, zap. 4590 i 4589.

⁹⁹ *Ibid.*, zap. 4570, 4576, 4591.

¹⁰⁰ *Ibid.*, zap. 4594 oraz 4578 i 4585.

W Orłowie, w wojew. łęczyckim, w r. 1406 zapisano *wsyiczko*¹⁰¹. W materiale łęczyckim XVI w. Pawińskiego¹⁰² pod r. 1552 znajdujemy o *wszytki ich roznice, wszytko*, ale też *wszystko*; w r. 1557 *wszytki dolegliwości, wszytki doległości, wszytki osoby*, także *wszytko i na wszyckiem imieniu swem*. Pawiński podaje materiał w pisowni zmodernizowanej, nie wiadomo, dlaczego czyta *wszycko* a nie *wszyćko*.

KUJAWY

W *Księgach sądowych brzesko-kujawskich*¹⁰³ jest tylko *wszytek*: *wszitko* r. 1419 zap. 776, r. 1421 zap. 2074, r. 1422 zap. 2519, *wszitko* r. 1420 zap. 2005, r. 1423 zap. 3098, *wszitko wyprawo* r. 1423 zap. 2997. Ale Pawiński¹⁰⁴ pod datą 1453 podaje w materiale z Brześcia Kujawskiego przez *wszystkie wymowy* (w pisowni zmodernizowanej).

ZABYTKI NIE ZLOKALIZOWANE

Warto jeszcze zobaczyć, jakich form interesującego nas zaimka używają niektóre zabytki o niepewnej lokalizacji.

*Kazania świętokrzyskie*¹⁰⁵: *yusic[ek] lud* ar 4, *usitky c(r)ole* cv 27, *ta usit[ka słowa]* av 11 (t można, zdaje się, czytać tu c, tzn. é).

*Kazania gnieźnieńskie*¹⁰⁶: 21 razy *wszytek*, w czym 8 *wszytcy* (*fszythkemu* 2r28, *fszythkemv* 176v17, *pofszythkemv krolefstw* 1r5, *nadefszytkiim svathem* 3r22 itp., *fszytchy* i *fszytcy* 11r5, 172r5, 23 itd.), 5 razy *wszyciek* (*wszyczek svath* 4v22, *fszyczko tage(m)niczo* 179v7, *fszyczko bogadstwo* 182r2, *sefszyczko ... ryszo* 181r21, *fszyczka snamona* 179r8), 2 razy *szwyciek* (*svycek svath* 176r2, *sviczecz svath* 5r30) i raz *wszyściek* (*fszyszek svath* 2v28).

*Psalterz floriański*¹⁰⁷: u pierwszego pisarza *wszystek* 89 razy (w tym 39 r. *wszystcy*) i *wszytek* 43 razy (w tym 21 r. *wszytcy*); — u drugiego pisarza 10 razy *wszytek* w różnych przypadkach oraz zapisy: *wszyschkę mōndroszc* 106/27, *wszetka lychota* ps. 106, *wszeccki nyemoczy* 102/3 oraz *wsziczszy* 101/27 i *wszyczszy* 102/20 (*wszytcy* i *wszycy*, bo czs oznacza c, por. s *otczszy naszymy* 105/6 i *Otczsove* 105/7); — u trzeciego pisarza 50 razy *wszytek* w różnych formach deklinacyjnych (w tym 10 r. *wszytcy*), 6 razy *szwytek* (*swytky droghy mōge* 138/3, *swytky dny* 144/2, *swytky głōbokosczy* 148/7, *swytky pagorki* 148/9, *swytky cedrowe* 148/9 i *swytky lvdze* 148/11) oraz *szwyćcy* (*swycczy gwazdy* 148/3, można to czytać *szwyccy*).

¹⁰¹ A. Pawiński, *Księgi sądowe łęczyckie od 1385—1419*, cz. II. Teki A. Pawińskiego, t. IV, Warszawa 1897, zap. 1163.

¹⁰² *O pojednaniu w zabójstwie według dawnego prawa polskiego*, Warszawa 1884.

¹⁰³ Opracował J. K. Kochanowski w *Tekach Pawińskiego*, Warszawa 1905. 1905.

¹⁰⁴ *Sejmiki ziemskie, początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich...*, Warszawa 1895.

¹⁰⁵ *Kazania tzw. Świętokrzyskie* wydali i opracowali Jan Łoś i Władysław Semkowicz, Kraków 1934.

¹⁰⁶ *Kazania gnieźnieńskie, podobizna, transliteracja, transkrypcja*, wydał Stefan Vrtel-Wierczyński, Poznań 1953 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk).

¹⁰⁷ Wł. Nehring, *Psalterii Florianensis partem Polonicam ad fidem codicis recensuit, apparatus critico, indice locupletissimo instruxit...*, Posnaniae 1883.

*Zywoť św. Błażeja*¹⁰⁸: *wszystky* 2 razy.

*Wiersz Słoty*¹⁰⁹: *wszytko* 4, 7, 37, *wszytky* 81, *wszytko dobrocz*, *wszytko czescz* 94.

*Biblia Zofii*¹¹⁰: u pierwszego pisarza około 90 razy *wszytek* i 2 razy *wszystek* (*wszystko* 4b20d i *wszystek* 5a1); — u pisarza pierwszego a (karty 20b—21b) tylko *wszytek*, 10r.; — u drugiego pisarza około 100 razy *wszytek* i *wszytcy*, 20 razy *wszyciek* (na pewno nie *wczycek*, bo stale miękkość *ć* oznaczana: *wszyczyek*, np. 30a28d, 31a9d, 32d itd.); — u trzeciego pisarza 6 razy *wszytek* i 7 razy *wszystek* (brak form Nom. plur. rodzaju męsko-żywoťnego); — u czwartego pisarza przeważa zrazu *wszytek*, później stopniowo ilość *wszytek* maleje, rośnie zaś liczba *wszystek*: na kartach 48—76 około 88% (140 razy) *wszytek* i 12% (20 razy) *wszystek*, na kartach 77—94 *wszytek* występuje już tylko w 55% (97 razy) przy 45% (80 zapisów) *wszystek*, na ostatniej, 95 karcie, 28% *wszytek* (2 zapisy) i 72% *wszystek* (5 razy); raz *wszisczek* zakon 89b7d; — u piątego pisarza tylko *wszytek* (na 20 początkowych kartach, chyba tak samo do końca partii tego pisarza).

M a m m o t r e k t z r. 1471¹¹¹: *Po wschitkich czaschech* s. 23, *wszitką twarz* 46, *na vsithky vonne masczy* 73, *wschitko czalo* 136 (4 zapisy).

*Psalterz puławski*¹¹²: 165 razy *wszystek* (w czym 54 *wszystcy* i 3 *wszyscy*), 77 razy *wszytek* (w czym 23 *wszytcy*), 2 razy *wszyciek* (*wszyczko* 8/7, *przeze wszyczky dny* 144/2; może to należy czytać *wszycko wszycki*) i zapis *wszyczy* 'wszyscy' 6/8.

*Zespół ewangelijny Zamoyskich*¹¹³: 26 razy *wszystek* (*wszystko* s. 285, *wszystky* *rodzagy* 286, *ve wszystkim przykazanyv* 287 itp.; do tego trzeba dodać 2 zapisy *wszysky* s. 296 i 306 z uproszczeniem grupy *stk*, błędny zapis *wszyshty* 303 i 7 zapisów z nom. pl. *wszyscy*) oraz 2 razy *wszytek* (*wszythko* 293 i *wszythkych* 296).

Zołtarz Wróbla w odpisie Jeronima z Poznania (r. 1528)¹¹⁴ ma tylko *wszytek* i *wszyscy*.

Zywoť św. Eufraksji (początek XVI w.)¹¹⁵: 58 razy *wszystek* (w tym 5 *wszyscy*) i 10 razy *wszytek* (forma *wszytcy* nie występuje).

ZESTAWIENIA I WNIOSKI

1. Jak wspomniałem we wstępie, Rozwadowski twierdził, że *s we wszystek* zjawilo się pod wpływem formy nom. pl. *wszyscy*. Rozpatrzmy najpierw tę sprawę.

¹⁰⁸ V r t e l - W i e r c z y Ń s k i, *Wybór tekstów staropolskich*.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ *Biblia Szarospatacka*, podobizna kodeksu biblioteki Ref. Gimnazjum w Szarospataku, wydał Ludwik Bernacki, Kraków 1930.

¹¹¹ Wydał J. Łoś w „Materiałach i Pracach Komisji Językowej PAU”, V (1912) 1—172.

¹¹² S. Słoński, *Psalterz puławski*, Warszawa 1916, Wydawnictwa Tow. Nauk. Warszawskiego.

¹¹³ J. Janów, *Zespół ewangelijny Biblioteki ord. Zamoyskich Nr. 1116*, „Prace Filologiczne”, XIII (1928) 273—307.

¹¹⁴ V r t e l - W i e r c z y Ń s k i, *Wybór tekstów staropolskich*.

¹¹⁵ A. A. Kryński, *Zywoť św. Eufraksji, zabytek języka polskiego z r. 1524*, „Prace Filologiczne,” III (1891) 181 nn.

Przedstawiony wyżej materiał wykazuje brak formy nom. pl. *wszyscy* w w. XIV i XV. Forma ta pojawia się po raz pierwszy w moim materiale dopiero w *Zywocie św. Eufraksji* (r. 1524, 5 zapisów). Następny zapis znalazłem u 96. pisarza warszawskiego (*wshyszcy* w r. 1526), dalsze w *Zóltarzu Wróbla* przepisany przez Jeronima z Poznania (r. 1528) i w innych dokumentach językowych. Formę *wszyscy* widać też w *Psalterzu puławskim* (3 razy) i w *Zespole ewangelijnym Zamoyskich* (7 zapisów). Mówi się, że te dwa zabytki pochodzą z końca XV w., pewności jednak nie ma¹¹⁰. By zachować ostrożność, powiedzmy, że forma *wszyscy* powstała na przełomie w. XV i XVI.

Ale zaimek *wszystek* (z s) w różnych formach fleksyjnych istniał już w w. XIV i XV. Wynotowałem z tego okresu, z zabytków ściśle datowanych, 125 zapisów. Do tego należy doliczyć 89 zapisów z 1. partii *Psalterza floriańskiego*, 2 zapisy z *Zywotu św. Błażeja*, 2 zapisy od pierwszego, 7 od trzeciego i 105 od czwartego pisarza *Biblii Zofii*. Razem stanowi to pokązną liczbę 330 zapisów. A przecież to nie cały materiał.

Skąd więc to s we *wszystek*?

Stanowczo nie z formy *wszyscy*, bo jej wcale nie było. Forma nom. plur. na rodzaj męsko-żywotny od zaimka *wszystek* brzmiała *wszystcy*. Notujemy ją 39 razy w 1. partii *Psalterza floriańskiego*, 11 razy w *Kodeksie Świętostawa*, raz w materiale z Drohiczyzna z r. 1455. Nawet w w. XVI się ją spotyka: 2 razy u setnego pisarza warszawskiego i raz w materiale z Przemyśla z 2. połowy XVI w. Forma *wszystcy* po uproszczeniu grupy stc w sc dała formę *wszyscy*.

XVI-wieczna forma *wszyscy* występuje razem z różnymi formami fleksyjnymi zaimka *wszystek*. Tak jest w *Zóltarzu Wróbla* z r. 1528, w *Zywocie św. Eufraksji*, u pisarzy warszawskich 114 i 131, w mazowieckim materiale podanym przez Semkowicza, w materiale Semkowicza z terenu dzisiejszej Lubelszczyzny, w materiale z Belza, z okolic Łańcuta (Tryńcza i Krzemienica), Tarnowa (Wola Jasienicka), z Sanoka, Hnizdyczowa, Przemyśla (Przemyśl i wieś Torki), Wiszni, Lwowa, Halicza, Jazłowca, z okolicy Gorlic (Siary) i Brzeska (Jadowniki) oraz Wschowy (Grotniki) i Gniezna (Niestronno i Ostrowite). Podobnie jest w *Psalterzu puławskim* i *Zespole Zamoyskich*. Jest jednak pewna niewielka liczba zapisów w materiale nie znającym formacji z s (*wszystek*, *wszystkiego* itp.): w niektórych zapiskach z Wiszni (dawne województwo ruskie), w materiale ze wsi Jarocice (pow. sieradzki, raz *wszystko* i raz *wszyscy*), w *Kodeksie Stradomskiego* (1 zapis przy 5 *wszytcy* i 4 *wssyczczy*, co można czytać *wszytcy* lub *wszytscy*), w materiale śląskim (Woźniki: zapis *wssystzczy*, przy czym 20 razy *wszythko*, *wszythkym* itp., raz nom. plur. *wssythczy*, 3 zapisy *wszyczky*, *wssyczky* i *wszyczkiego*, co można czytać *wszycki* i *wszyckiego*, oraz czeskie *wseczke*; Kluczbork: zapis *wssisszczj* i *wssiczka*, co można czytać *wszycka*) oraz w materiale ze wsi Bukownica (powiat kościański, raz *wszythkye* i 3 razy *wszyscy*).

Forma *wszyscy* w materiale wiszeńskim i sieradzkim jest zrozumiała, jeśli się weźmie pod uwagę, że na terenie województwa ruskiego i w Sieradzkim występowała postać *wszystek*: tutaj forma *wszyscy* powstała z *wszystcy*. Jednakże na terenie Śląska, w Kościańskim i u pisarza *Kodeksu Stradomskiego* forma *wszyscy* mogła nie powstać z formy *wszyst-*

¹¹⁰ Wł. Kuraszkiwicz w artykule *Psalterz puławski nie pochodzi z drugiej połowy XV wieku* („Poradnik Językowy”, 1955, s. 107—112) utrzymuje, że psalterz ten został napisany po r. 1521.

cy, bo tam, jak to zobaczymy niżej, zaimek *wszystek* (z *s*) nie występował. Istnienie formy *wszyscy* na tych terenach można by tłumaczyć procesami *wszytcy* $\cong$ *wszyccy* $\cong$ *wszyscy* i *wszyćcy* $\cong$ *wszyccy* $\cong$ *wszyscy*. Na Śląsku mogła już w XVI w. istnieć formacja *wszycko* (z kontaminacji polskiego *wszytko* z czeskim *všecko*), więc mógł tu mieć miejsce proces *wszyccy* $\cong$ *wszyscy*. Można jednak przypuszczać, że pisarz Kodeksu Stradomskiego oraz pisarze śląski i kościański zapożyczyli formę *wszyscy* z terenów używających formacji *wszystek*. Jest realna podstawa takiego przypuszczenia: istnienia formy przejściowej *wszyccy*, koniecznej, jak się zdaje, w procesach *wszytcy* $\cong$ *wszyccy* $\cong$ *wszyscy* i *wszyćcy* $\cong$ *wszyccy* $\cong$ *wszyscy*, w przejrzanym przeze mnie materiale nie ma. Zapisy typu *wssyczczy* występują tylko w materiale notującym formację *wszyciek* (u 127. pisarza warszawskiego zapisy *wssyczczy* i *wssiczczi* obok 8 zapisów pozwalających na stwierdzenie formacji *wszyciek* oraz w Kodeksie Stradomskiego, gdzie obok 4 zapisów *wszyczczy* znajdujemy 45 zapisów z *wszyciek*), należy je więc czytać nie *wszyccy* lecz *wszyćcy*. Formy *wszyccy* możemy się doszukiwać tylko w materiale z terenów pogranicznych polsko-czeskich (kontaminacja *wszytko* z czeskim *všecko*, stąd *wszycek* *wszyckiego* itd. oraz nom. plur. *wszyccy*). Ale ta forma *wszyccy* dała w końcu nie *wszyscy* lecz *wszyccy*, co się stwierdza w dzisiejszych gwarach (zob. wstęp). Tę ostateczną w procesie *wszyccy* $\cong$ *wszyccy* formę zapisał czechizujący 2. pisarz Psalterza floriańskiego: zapis *wszycczy* 102/20 musi być czytany *wszyccy*, bo czas u tego pisarza oznacza głoskę *c*, por. np. *s otczys naszymy* 105/6 i *Otczysowe* 105/7. Zapis *wszyccy* 128/4 u 3. pisarza Psalterza floriańskiego, *wszyccy* 6/8 w Psalterzu puławskim i *wszyccy* w materiale ze wsi Jadowniki (pow. brzeski, 2. połowa XVI w.) uważam za zwykłe błędy pisarskie. Chyba także błędem jest zapis *swycczy gwazdy* 148/3 u 3. pisarza Psalterza floriańskiego (zestawienie męsko-żywotnej formy zaimka z żeńskim rzeczownikiem!).

Jak widać, twierdzenie Rozwadowskiego, że zaimek *wszystek* zawdzięcza swoje *s* formie nom. plur. *wszyscy*, jest bez podstawne.

2. Formacja *wszystek* (z *s*) notowana jest w w. XIV i XV stosunkowo rzadko, znacznie rzadziej niż odmianka *wszytek*. W materiale ściśle zlokalizowanym zapisów z *wszystek* znalazłem 125; w tej liczbie jest zapis *wsztko* z Kodeksu Świętosława, zapis *schwystek* z Przemyśla (z metatezą grupy *wsz-*)¹¹⁷ oraz, co oczywiste, zapisy *wszystcy* (pomijam *wszyscy*).

Zapisów z *wszytek* w zlokalizowanym materiale XIV i XV w znalazłem 401. W tej liczbie jest 15 zapisów z opuszczonym *i* (typu *wszthko*, *wszthky*, *wszthczy*): po jednym u pisarzy warszawskich 44. i 65., 8 w Legendzie o św. Aleksym, 1 w rocie krakowskiej i 4 w rotach poznańskich; zapisów tych dokonali pisarze o bardzo nieudolnej pisowni, uważam je więc za błędy. Tutaj też liczę zapisy z przestawką grupy *wsz-* (*szwytek*): po jednym z rot pyzdrowskich i poznańskich oraz 1 z materiału zapisanego przez Lubomirskiego (Wielkopolska). Tu też, rzecz jasna, zapisy z nom. plur. *wszytcy*.

Zaimek *wszyciek* jest najmniej liczny: w materiale z w. XIV i XV znalazłem tylko 9 zapisów (1 u 16. pisarza warszawskiego, 2 u 58. pisarza war-

¹¹⁷ O metatezie w grupie *wsz-* pisał M. Karas: *Ze studiów nad polskimi grupami spółgłoskowymi, Nagłos zaimka wszy(s)tek*, Biuletyn PTJ XVI (1957), s. 115—144.

szawskiego, 2 u Marcina z Miedzierzecza, po jednym w rotach kościańskiej, poznańskiej, sieradzkiej i orłowskiej). Form *wszyćcy* w materiale XV w. nie znalazłem. Nie dopuszczam tu lekcji *wszycek*, *wszyckiego* itd., bo wszystkie zapisy pochodzą z terenów nie graniczących z Czechami, a o wpływie czeskim na pisarzy rot i Marcina z Miedzierzecza trudno tu mówić.

Rozkład zaimka *wszystek* w terenie jest w tym okresie zupełnie wyraźny: ze 125 (100%) zapisów tego zaimka 119 (95%) przypada na Gniezno, Mazowsze, Sandomierz, województwo ruskie i Wilno, a tylko 6 zapisów (5%) na resztę Polski, tzn na zachód. Formacja *wszyciek* ma za mało zapisów, by można było określić wyraźnie jej zasięg. Formacja *wszytek* występuje licznie na całym terenie Polski, widocznie jest uważana za lepszą. Widać to dokładnie w zestawieniach (Tabela 1).

TABELA 1

ZESTAWIENIE SZCZEGÓLOWE (w. XV):

	<i>wszytek</i>	<i>wszyciek</i>	<i>wszystek</i>
Mazowsze	332	3	74
Sandomierz	—	—	1
województwo ruskie	—	—	2
Wilno	—	—	ok. 40
Gniezno	—	—	2
Łęczyckie i Sieradzkie	3	2	—
Kujawy	6	—	1
Wielkopolska bez Gniezna	52	4	4
Małopolska środk. z Krakowem	8	—	1
R a z e m	401	9	125

ZESTAWIENIE OGÓLNE (w. XV):

	<i>wszytek</i>	<i>wszyciek</i>	<i>wszystek</i>
W s c h ó d	83% (332)	34% (3)	95% (119)
Z a c h ó d	17% (69)	66% (6)	5% (6)
R a z e m	100% (401)	100% (9)	100% (125)

Wiek XVI przynosi zmianę formacja z *s* (*wszystek*) pojawia się licznie także w dawnych województwach łęczyckim i sieradzkim oraz w okolicach Wschowy.

Zapisów z *wszystek* w XVI-wiecznym materiale zlokalizowanym jest 463.

w czym 12 nom. plur. *wszyscy* (11 w *Kodeksie Świętosława* i 1 w materiale z Drohiczyzna) i 1 zapis *szwystek* (79. pisarz warszawski). Nie wliczam tu formy *wszyscy*.

Zapisów z *wszyciek* jest 91 łącznie z *szwyciek* (3 zapisy spod Krosna). Występują one na całym terenie Polski, najwięcej ich jednak w *Kodeksie Stradomskiego* (45 razem ze *wszycy*) i w materiale z Kazimierza nad Wisłą (12), można więc przypuszczać, że formacja ta była właściwa północnej Małopolsce, zwłaszcza że i dziś tam ją znaleźć można. Zapisy śląskie (4) można by czytać *wszyciek*, zestawiam je jednak razem z *wszyciek*.

Zaimek *wszytek* wystąpił w 731 zapisach. W tej liczbie znajduje się odmianka *szwytek* (1 zapis u 79 pisarza warsz., 1 w materiale z Kasiny Wielkiej), 2 zapisy z *wszytko* (przestawka grupy *tk*, 2. pisarz z Grabowca pod Zamościem), oraz nom. plur. *wszytcy* (1 zapis u 123. pisarza warsz., 3 zapisy w materiale lwowskim, 5 zapisów w *Kodeksie Stradomskiego*, z Woźnik 1, u Paterka 16, u Wawrzyńca z Łaska 5, ze wsi Grębień w powiecie wieluńskim 1, razem 32 zapisy).

Są jeszcze zapisy *wssikkiego* i *zewsikiem* (Kasina Wielka pod Limanową). Uważam je za błędy i nie liczę w zestawieniach.

Zestawienia materiału XVI-wiecznego z zabytków zlokalizowanych po-kazują wyraźnie rozmieszczenie interesujących nas formacji na terenie dawnej Polski. (Tabela 2).

TABELA 2

ZESTAWIENIE SZCZEGÓŁOWE (w. XVI)

	<i>wszytek</i>	<i>wszyciek</i>	<i>wszystek</i>
Mazowsze	41	16	51
Lubelszczyzna wschodnia	10	—	26
Sandomierskie wschodnie	2	—	9
woj. ruskie i podolskie	194	10	257
Wielkie Księstwo Lit.	4	—	ok. 10
Krakowskie wschodnie	39	1	50
Gniezno	8	—	13
Łęczyckie i Sieradzkie	47	2	19
Lubelszczyzna zach. (Kazimierz n. Wisłą)	11	12	—
Małopolska południowa i środkowa	124	45	3
Zator i Śląsk	26	4	—
Wielkopolska (bez Gniezna)	223	1	4
okolice Wschowy	2	—	21
R a z e m	731	91	463

ZESTAWIENIE OGÓLNE (w. XVI, bez materiału z okolic Wschowy):

	<i>wszytek</i>	<i>wszyciek</i>	<i>wszystek</i>
W s c h ó d	47% (345)	32% (29)	98% (435)
Z a c h ó d	53% (384)	68% (62)	2% (7)
R a z e m	100% (729)	100% (91)	100% (442)

Zestawienia pokazują wyraźnie, że *wszystek* (z *s*) występowało prawie wyłącznie na wschodzie Polski. Ten wschodni obszar obejmował Mazowsze, ziemie ruskie i litewskie wchodzące w skład państwa polskiego, wschodnią część Małopolski, Łęczyckie i Sieradzkie oraz wschodnią część Wielkopolski (z Gnieznem). Skąd się wzięła forma z *s* w zapisach z okolic Wschowy nie wiadomo. Forma ta mogła dotrzeć w 2. połowie XVI w. do tego terenu, możliwe też, że pisarz pochodził z terenów używających formy *wszytek*.

Czy stan z w. XVI jest taki sam jak w w. XV, trudno powiedzieć. Zbyt mało jest zapisów z Łęczyckiego, Sieradzkiego, ze wschodu Wielkopolski w materiale XV-wiecznym, zupełnie brak materiału XVI-wiecznego z Kujaw.

W XVI w. zaimek *wszystek* poprzez Łęczyckie z Sieradzkim i Gniezno wbija się klinem w zachód Polski odcinając północ kraju od południa. Później, od w. XVII, dzięki przeniesieniu stolicy do Warszawy i prawdopodobnie dzięki wpływom magnaterii kresowej na życie polityczne i kulturalne kraju, zaimek *wszystek* wchodzi do języka ogólnego i literackiego, z czasem też ogarnia gwary. Tylko krańce Polski, południowy (Góry) i północny (północne Kaszuby) zachowują do dziś archaiczne *wszytek*. Trzyma się też jeszcze dziś *wszyćko*, zwłaszcza w Małopolsce północnej (przy *wszystko*).

Jak zaznaczyłem we wstępie, zaimek *wszytek* (bez *s*) występował do niedawna obok formy *wszystek* na całym polskim terytorium językowym. Nie ma w tym nic dziwnego. Już w XIV i XV w. formacja *wszytek* uważana była za lepszą, o czym świadczą jej liczne zapisy w zabytkach. W w. XVI formacja *wszytek* była formacją literacką. Ta wysoka ranga zaimka *wszytek* podtrzymywała go w gwarach skłonnych do przyjmowania „lepszych” form ogólnych i do dłuższego ich przechowywania.

„Tajemnicze *s* we *wszystek*” nie przeszło z nom. plur. *wszyscy*. W zaimku *wszystek* jest sufix *-ist-*, ten sam co i w przymiotnikach typu *piaszczysty*, bo dawny zasięg tej formacji jest tak samo wschodni jak zasięg przymiotników z *-ist-*. Hipoteza Obrębskiej jest zupełnie słuszną.

3. W przedstawionym wyżej materiale, oprócz formacji *wszystek*, *wszyciek* i *wszytek* (także *szwystek*, *szwyciek* i *szwytek*) spotykamy jeszcze trzy: *wszyćciek*, *wszeczek* i *wszettek*.

Formację *wszyściek* zanotowali: pisarz *Kazań gnieźnieńskich* (*fszyszczek svath 2vb*), 4. pisarz *Biblii Zofii* (*wszyszczek zakon 89 b 79*) i 87. pisarz warszawski (*thi articuli wsisczki*). Powstała ona na pewno z kontaminacji *wszystek* z *wszyciek*. Czy ta formacja była częściej w staropolszczyźnie używana, można wątpić wobec nielicznych zapisów.

Wspominaną już kilkakrotnie formację *wszecek* znajdujemy u 2. pisarza *Psalterza floriańskiego* (*wszczcki nyemoczy 102/3*) i w materiale z *Wóznik na Śląsku Opolskim* (*wsecke* w r. 1556). Mogła ona być używana w żywej mowie na terenach polsko-czeskich.

Formacji *wszetek* użył czechizujący 2. pisarz *Psalterza floriańskiego*: *wszetka lychota*, psalm 106. Jest to wynik kontaminacji polskiego *wszytko* z czeskim *všecko*. Nie dziwi u tego pisarza przy zapisie *wszczcki*.

4. Dokonany w tym artykule przegląd materiału zawartego w zabytkach o niepewnej lokalizacji zmusza do rewizji dotychczasowych poglądów na pochodzenie dialektyczne pisarzy tych zabytków.

L'INDÉFINI WSZYSTEK (TOUT) ET SES VARIANTES DANS LA PÉRIODE DU XIVe AU XVe S.

Dans les écrits en langue polonaise provenant des XIVe et XVe siècles et localisés avec précision l'auteur a relevé 401 fois la forme *wszytek* (dont 3 fois la métathèse *szwytek*), 9 *wszyciek* et 125 *wszystek* (dont 1 *szwystek*). Les formations *wszytek* et *wszyciek* apparaissent dans les documents originaux de diverses provinces de Pologne, *wszystek* appartient presque exclusivement à l'est (95% des cas notés sont de la région de Mazowsze, de Sandomierz, de la voïevodie ruthène, de Vilno et de Gniezno). Les documents du XVIe s. emploient 731 fois l'indéfini *wszytek* (dont 2 *szwytek*, 2 *wszytko*), 91 *wszyciek* (dont 3 *szwyciek*, et 4 notations silésiennes qu'il faudrait lire *wszyciek*), enfin 463 *wszystek* (dont 1 *szwystek*). Au XVIIe s. *wszytek* apparaît sur l'ensemble du territoire polonais, *wszyciek* paraît appartenir au nord de Petite Pologne tout comme aujourd' hui (forme la plus fréquente dans Codex de Stradomski et les Actes de Kazimierz s/Vistule), *wszystek* prédomine à l'est (98% des cas notés dans le Mazowsze, la partie orientale de la province de Lublin, les voïevodies ruthène et podolienne, le Grand Duché de Lithuanie, les provinces de Łęczyca et Sieradz, enfin Gniezno).

Le Nom. Pl. Masc. de *wszytek* avait la forme *wszytscy* dans les XIV—XVII s.; la forme correspondante pour *wszyciek* était *wszyccy*, enfin, *wszystek* avait celle de *wszystscy*. La forme *wszyscy* n'apparaît pas avant fin XVe, début XVIe s.

Conclusion: *s* dans *wszystek* ne vient pas de la forme *wszyscy*, comme l'affirmait Rozwadowski (*wszystek* est antérieur à l'apparition de *wszyscy*); cette lettre fait partie du suffixe adjectival *-ist-* (*wszystek* $\leq$ *všš-ist-ŕk-ŕ*, *wszytek* $\leq$ *všš-it-ŕk-ŕ*, *wszyciek* $\leq$ *všš-it-ŕk-ŕ*); les adjectifs en *-ist-* (du type *piaszczysty* sablonneux) étaient, et sont encore, d'aire orientale tout comme la forme *wszystek* du XIVe au XVIe s. Aussi Obrębska a-t-elle raison de voir le suffixe *-ist-* dans *wszystek*.

A côté des formations *wszytek*, *wszyciek* et *wszystek* (et des interventions, d'ailleurs rares *szwytek*, *szwyciek* et *szwystek*) le vieux-polonais connaissait aussi *wszyściek* (contamination de *wszystek* par *wszyciek*, trois cas notés), la forme tchèque *wszecek* (deux fois: chez le second scribe du Psautier de Florian et dans les Actes de la région d'Opole en Silésie) et enfin *wszetek* (contamination de *wszytko* par la forme tchèque *všecko*, une fois chez le second scribe du Psautier de Florian).

La forme *wszycek* peut avoir existé en vieux-polonais (elle est employée aujourd' hui en bordure de la frontière entre la Pologne et la Tchécoslovaquie) mais aucun texte écrit n'en témoigne.

Le Nom. Pl. *wszycy* qui se rencontre aujourd'hui en bordure de la frontière tchéco-polonaise est noté une fois chez le second scribe du Psautier de Florian.

L'auteur présente aussi des textes de provenance incertaine. La forme *wszystek* est utilisée mainte fois par le premier scribe du Psautier de Florian, par le quatrième scribe de la Bible de Sophie, dans le Psautier de Puławy, dans le Recueil d'Évangiles des Zamoyski et dans la Vie de Ste. Euphrasie. Il y a lieu de modifier les vues tenues jusqu'ici quant à l'origine dialectale des auteurs de ces monuments littéraires.